

MAGDALENA RABIZO-BIREK

Uniwersytet Rzeszowski
Polska

POEZJA W BURZLIWYM PEJZAŻU

UWAGI O KRYTYCE LITERACKIEJ BOGDANA CZAYKOWSKIEGO

„NIE MA NIE MA DLA MNIE MIEJSCA / (...) NI TU NI TAM / (...) / TO JA JESTEM ŻELAZNĄ kurtyną / dzielę dwie niedorzeczywistości”¹ – skarżył się Bogdan Czaykowski w programowym wierszu *Argument*, zamieszczonym w jego debiutanckim tomiku *Trzciny czcione* (1957)². Ta fraza celnie określa nie tylko koleje losu, ale także charakter twórczości literackiej i problemy ze spuścizną krytycznoliteracką zmarłego 16 sierpnia 2007 r. w Vancouver poety, prozaika, krytyka, redaktora londyńskich pism kulturalnych młodej polskiej emigracji: „Życia Akademickiego”, „Merkurysza Nowego” i „Kontynentów”; tłumacza literatury polskiej i anglojęzycznej, kanadyjskiego slawisty, wykładowcy Uniwersytetu British Columbia, działacza polonijnego.

Tę zwięzłą charakterystykę wielu form życiowej aktywności Czaykowskiego należy poszerzyć o wspomnienie jego burzliwego dzieciństwa i młodości. Urodzony w 1932 r. w Równem na Wołyniu w rodzinie wojskowego osadnika, został w kwietniu 1940 r. zesłany z rodziną w głąb Rosji. Tam, aresztowany przez NKWD, zginął jego ojciec, nieco później zmarł z głodu młodszy brat Zbyszek. Traumatyczne przeżycia wywarły niezatarte piętno na psychice pisarza, powracał do nich wielokrotnie w wierszach, a także w napisanych wspólnie z żoną Jadwigą wspomnieniach *Ocalone przez bociany. Autosekwencje*³. ZSRR opuścił z matką

¹ Cyt. za wyborem wierszy: B. Czaykowski, *Jakieś ogromne szczęście. Wiersze wybrane z lat 1956–2006*, przedm., wybór i oprac. B. Szalasta-Rogowska, Kraków – Toronto: Znak – Polski Fundusz Wydawniczy w Kanadzie, 2007, s. 22. W kolejnych przypisach Polski Fundusz Wydawniczy w Kanadzie opisują skrótem PFWK.

² Przedrukowany w dwóch antologiach poetów kręgu londyńskiego pisma „Kontynenty”: *Ryby na piasku* (red. A. Czerniawski, Londyn: B. Świdorski, 1965) oraz *Opisanie z pamięci* (red. Andrzej Lam, Warszawa: PIW, 1965).

³ Do tej pory nieopublikowane w całości; obszerne fragmenty drukowane były w pismach krajowych i emigracyjnych: „Fraza” (1997, nr 1, s. 68–85; 2006–2007, nr 4–1, s. 16–33), „Akcent” (2002, nr 3, s. 76–89), „Związkowiec” (1999, nr 43, B 8-B 9) oraz anglojęzyczny „Books of Canada” 1999, no. 6, p. 5–6).

w 1942 r. Sześć lat spędził w polskich sierocińcach w Persji i w Indiach, po czym w 1948 r. przyjechał do Anglii, gdzie zdał polską i angielską maturę. Studiował historię nowożytną w Dublinie (zdobywając bakalaureat) i polonistykę w Londynie (kończąc ją stopniem *Master of Arts*). W drugiej połowie lat 50. i na początku 60. XX w. aktywnie uczestniczył w życiu literackim i kulturalnym polskiego Londynu, debiutując jako poeta, krytyk i publicysta. Był m.in. redaktorem naczelnym stworzonego z grupą przyjaciół-pisarzy miesięcznika „Kontynenty” (w latach 1960–1962). W 1962 r. wyjechał do Kanady, gdzie rozpoczął pracę na Uniwersytecie Brytyjskiej Kolumbii, współtworząc tam w kolejnych latach slawistykę i polonistykę, uzyskując także tytuł profesorski. W latach 1971–1988 był kierownikiem tamtejszej slawistyki, od 1995 do 1997 r. kierował Programem Studiów Wschodnich.

Za życia opublikował dziesięć tomów poetyckich, książkę reporterską *Polacy w Wielkiej Brytanii* (we współpracy z Bolesławem Sulikiem)⁴, cztery tomy przekładów (dwóch polskiej poezji na język angielski i dwóch poezji angielskiej na polski⁵), z przyjacielem Adamem Czerniawskim wydał także tom rozmów⁶. Znaczna część jego dorobku, szczególnie prozatorskiego, pozostaje wciąż w rozproszeniu. Jest to wspomniana już proza wspomnieniowa *Ocalone przez bociany. Autosekwencje*, sylwa *Uczucia, zdania, sekwencje*⁷, korespondencja (m.in. z Czesławem Miłoszem, Jerzym Giedroyciem, Kazimierzem Wierzyńskim, Marią Danilewicz-Zielińską⁸) oraz publikowane od 1956 r. teksty krytycznoliterackie⁹, które stanowią bodaj największą część jego dorobku.

⁴ B. Czaykowski, B. Sulik, *Polacy w Wielkiej Brytanii*, Paryż: Instytut Literacki, 1961.

⁵ M. Białoszewski, *The Revolution of Things*, trans. A. Busza, B. Czaykowski, Waszyngton: Chariteer Press, 1974; *Gathering Time: Five Modern Polish Elegies*, trans. A. Busza, B. Czaykowski, Mission: C. and J. Elsted at Barbarian Press, 1983 [przekłady poematów M. Białoszewskiego, J. Iwaszkiewicza, M. Jastruna, C. Miłozza, K. Wierzyńskiego]; A. Busza, *Głosy i refrakcje*, przeł. B. Czaykowski, Berlin – Toronto: PFWK, 2001; A. Busza, *Sceny z życia Laquedema / Scenes from the Life of Laquedem*, przeł. B. Czaykowski, Berlin – Toronto: PFWK, 2003. Po śmierci poety ukazał się dwujęzyczny wybór wzajemnych przekładów wierszy przyjaciół-poetów, zredagowany przez Edwarda Zymana (A. Busza, B. Czaykowski, *Pelnia i przesilenie / Full Moon and Summer Solstice*, Toronto – Rzeszów: PFWK – Stowarzyszenie Literacko-Artystyczne „Fraza”, 2008).

⁶ *O poezji, nostalgii, krytykach i kryteriach*, rozmawiają: B. Czaykowski, A. Czerniawski, K. Brakoniec in., wstęp i red. M. Rabizo-Birek, Toronto-Rzeszów: PFWK – Stowarzyszenie Literacko-Artystyczne „Fraza”, 2006.

⁷ Publikowane we fragmentach w pismach „Twórczość” (1999: nr 2, 4, 9, 11; 2000, nr 2) i „Fraza” 2008, nr 3–4.

⁸ Zdeponowane w Dziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Czaykowski opublikował swą korespondencję z Kazimierzem Wierzyńskim („Fraza” 2005, nr 3, s. 208–217). Pośmiertnie ukazał się wybór jego listów z Marią Danilewicz-Zielińską, przygotowany przez Jana Wolskiego, poprzedzony szkicem *O korespondencji Bogdana Czaykowskiego i Marii Danilewicz-Zielińskiej*. Poeta dla potrzeb jego publikacji napisał wspomnienie *Pani Maria* (wszystkie teksty opublikowane w dziale Archiwum „Frazy” 2008, nr 3–4, s. 250–277).

⁹ Debiutem krytycznoliterackim Czaykowskiego był recenzja książki Marii Pawlikowskiej-

Brak choćby jednego zebranego tomu pism krytycznych, ich rozproszenie po trudno dostępnych, wydawanych za granicą polskich i anglojęzycznych pismach oraz tomach zbiorowych utrudnia ich literaturoznawcze rozpoznanie. Być może jest to główny, choć na pewno niejedyny powód faktu, że dorobek krytycznoliteracki Czaykowskiego nie zwrócił uwagi monografistów jego twórczości, którzy jeśli go przywołują, to wrywkowo i w kontekście jego twórczości poetyckiej¹⁰. Nie poświęcili jej uwagi także badacze literatury emigracyjnej. Wyjątkami są: opublikowana w 1992 r. *Antologia polskiej krytyki literackiej na emigracji 1945–1985*, w wyborze i ze wstępem Jacka Dąbały, w której znalazł się szkic Czaykowskiego *Druka młodość poetycka Kazimierza Wierzyńskiego*, oraz artykuł Mariana Kisiela *Krytyka literacka na emigracji*¹¹, w którym śląski literaturoznawca wymienia go wśród reprezentantów najwyższej przez niego ocenionej „krytyki form”. Nie dziwi zatem fakt, że spuścizna krytyczna Czaykowskiego nie zwróciła dotąd uwagi badaczy polskiej krytyki literackiej.

LEKTURY MIŁOSZA

Jedną z największych fascynacji literackich Bogdana Czaykowskiego była osoba i twórczość Czesława Miłosza. Znali się osobiście od końca lat 50., gdy mieszkali jeszcze w Europie, zaś w latach 60. serdecznie się zaprzyjaźnili, czemu sprzyjało podobieństwo zainteresowań literackich, podobna praca zawodowa i relatywna bliskość miejsc ich zamieszkania (Berkeley i Vancouver są położone w odległości kilkuset kilometrów na zachodnim brzegu Ameryki Północnej), która umożliwiła także wzajemne odwiedziny w rodzinnym gronie. Pisarze byli sobie bliscy w myśleniu o poezji, polityce i zadaniach pisarza-emigranta, co doprowadziło do trudnej dla młodszego od Miłosza o pokolenie Czaykowskiego sytuacji, opisywanej przez Harolda Blooma jako walka z wpływem¹².

-Jasnorzewskiej *Ostatnie utwory*, pt. *Róża i lasy płonące*, opublikowana w 1956 r. w londyńskim miesięczniku „Merkuriusz Polski” (nr 3, s. 8–10).

¹⁰ Por. B. Szałasta-Rogowska, *Urodzony z piołunów. O poezji Bogdana Czaykowskiego*, Katowice–Toronto: Gnome – PFWK, 2005; J. Pasterski, *Inne wyzwania. Poezja Bogdana Czaykowskiego i Andrzeja Buszy w perspektywie dwukulturowości*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011; J. Budzik, *Zadomowienie w przestrzeni świata. Bogdan Czaykowski – poeta uniwersum*, w: teże, *Zadomowieni i wyobcowani. O sytuacji pisarzy polskich w Kanadzie*, Kraków – Toronto: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego – PFWK, 2013, s. 37–103.

¹¹ M. Kisiel, *Krytyka literacka na emigracji*, w: *Literatura emigracyjna 1939–1989*, red. J. Garliński i in., t. 2, Katowice: Śląsk, 1996, s. 210–229.

¹² Związki poezji Czaykowskiego z twórczością Miłosza wnikliwie omówił Janusz Pasterski w rozdziale swojej książki *W kręgu tradycji literatury polskiej (Inne wyzwania...)*, s. 144–158), gdzie tak podsumował ich charakter: „głos Czesława Miłosza był dla poety z Vancouver bodaj najważniejszym zjawiskiem współczesnej literatury polskiej, którego wielowymiarowość oraz zdolność transformacji i syntezy wyznaczyły nowe wzory poezji”. Tamże, s. 158.

Splot wielu okoliczności, w tym nieporozumień komunikacyjnych, źle przyjętych przez Miłosza krytycznych uwag Czaykowskiego o jego autoprzekładach na język angielski, a także poważne problemy osobiste obu poetów, zmiany w ich życiu, które dokonały się w latach 80. XX wieku (Nagroda Nobla dla Miłosza, wprowadzenie stanu wojennego w Polsce, zaangażowanie Czaykowskiego w pomoc solidarnościowej emigracji w Kanadzie), doprowadziły najpierw do rozluźnienia wzajemnych kontaktów, a potem do dramatycznego ich zerwania przez noblistę, co było dla młodszego poety wielkim i nieprzebołym nigdy ciosem. Jego ubocznym rezultatem był wzmożony krytycyzm wobec mistrza i dawnego przyjaciela, który dochodził niekiedy do głosu w publikowanych przez Czaykowskiego tekstach, rozmowach i wykładach.

Miłosz dopiero tuż przed śmiercią – tak przynajmniej twierdziła w rozmowie z nią jego sekretarka Agnieszka Kosińska – dokonał swego rodzaju „wyrównania rachunków” i w jednej z ostatnich książek – *Spizarni literackiej*, złożonej z felietonów drukowanych w „Tygodniku Powszechnym” – przypomniał po wielu latach milczenia bliskie osoby z kręgu „Kontynentów”, w tym Czaykowskiego, którego młodzieńczym utworom poświęcił tekst *Dwujęzyczność*¹³. Jak zauważył Roman Sabo, inspiracją tego i kilku innych felietonów, zamieszczonych w *Spizarni literackiej*, było dzieło życia Czaykowskiego – autorska antologia poezji emigracyjnej *Poezja polska na obczyźnie 1939–1999*, opublikowana w 2002 r. przy finansowym wsparciu Polskiego Funduszu Wydawniczego w Kanadzie. O wciąż jednak krytycznym stosunku noblisty do dawnego przyjaciela świadczy sposób przywoływania tej książki, nie tylko z krytycznymi wobec niej zastrzeżeniami, ale przede wszystkim – jak to określa Sabo – długotrwałe „przełamywania się Miłosza do nazwania antologisty z imienia i nazwiska” oraz ograniczenie się do omówienia tylko jego wczesnych wierszy, „jak gdyby nic ważniejszego w swoim życiu Czaykowski już nie napisał”¹⁴. Może ów krytyczny dystans Miłosza do Czaykowskiego wpłynął na to, że choć pisał on o jego poezji obszernie szkice w języku polskim i angielskim¹⁵ wiele lat wcześniej, nim stał się po Nagrodzie Nobla najbardziej znanym w świecie polskim poetą, żaden z nich nie znalazł się w kilku już tomach redagowanej przez Aleksandra Fiuta serii *Poznawanie Miłosza*¹⁶.

¹³ Por. C. Miłosz, *Spizarnia literacka*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004, s. 86–90.

¹⁴ R. Sabo, *Na północ od Berkeley, na zachód od Harvardu*, w: *Powrześniowa emigracja niepodległościowa na mapie kultury nie tylko polskiej. Paryż – Londyn – Monachium – Nowy Jork*, red. V. Wejs-Milewska i E. Rogalewska, Białystok: Oddział Instytutu Pamięci Narodowej, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2009, s. 844.

¹⁵ Anglojęzyczne artykuły Czaykowskiego na temat Miłosza skatalogowała i omówiła Bożena Karwowska w książce *Miłosz i Brodski. Recepcja krytyczna twórczości w krajach anglojęzycznych*, Warszawa: Fundacja „Centrum Badań Polonistycznych”, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 2000.

¹⁶ Wybitny znawca twórczości Miłosza zdawał się podzielać jego krytyczny stosunek do poetów „Kontynentów”. W tym kontekście przełomem wydaje się zamieszczenie rozmowy z najmłodszym

Omówię pokrótce niektóre, poświęcone Miłoszowi, teksty Czaykowskiego w porządku ich powstawania. *Lethe i Mneme* („Wiadomości” 1970, nr 43) przynosi próbę całościowego rozpoznania dotychczasowej twórczości tego poety i zachodzących w niej przemian, a pretekstem do napisania tego tekstu stała się publikacja ważnego tomu Miłosza *Miasto bez imienia*. O randze szkicu może świadczyć fakt wyeksponowania go na pierwszej stronie pisma, które, skądinąd, nie było zbyt przyjazne jego bohaterowi. *The Fly and the Flywheel. Some Reflections on the Poetry of Czesław Miłosz (Mucha i koło napędowe. Kilka refleksji o poezji Czesława Miłosza)*¹⁷ jest wstępem do wyboru jego przekładów w anglojęzycznym dodatku poetyckim do miesięcznika „Oficyna Poetów” (1971, nr 4) – „Polish Poetry Supplement” (No. 5) – redagowanego przez Jana Darowskiego. *The Idea of Reality in the Poetry of Czesław Miłosz (Idea rzeczywistości w poezji Czesława Miłosza)*¹⁸ to obszerna rozprawa, zamieszczona w kanadyjskiej książce zbiorowej o twórczości noblisty¹⁹. Przedstawia najważniejszy, zdaniem autora, problem jego twórczości – prowadzone dwutorowo – dyskursywnie i artystycznie – dociekania na temat istoty i charakteru bytu oraz form jego adekwatnego przedstawienia w poezji.

Oba anglojęzyczne szkice Czaykowskiego, wedle Bożeny Karwowskiej, skupiają się na sztuce poetyckiej Miłosza i przełamują, dominujący w krajach anglojęzycznych, zawężony sposób jej lektury wyłącznie w kontekście politycznym i historiozoficznym, wskazując na obecność w niej wątków metafizycznych, egzystencjalnych oraz oryginalność refleksji o naturze. Rysem wyróżniającym sposób lektury Miłosza przez Czaykowskiego – a warto podkreślić, że to cecha charakteryzująca także inne jego prace krytyczne i literaturoznawcze – jest, zdaniem vancouverkiej slawistki: „swoboda, z jaką (...) porusza się zarówno pośród tekstów polskich, jak i angloamerykańskich krytyków i polemizuje z niektórymi angloamerykańskimi opiniami”²⁰. Krytycznoliteracka część dorobku Czaykowskiego miała podobne właściwości, co jego twórczość *stricte* artystyczna – była osadzona w dwóch kulturach i wyróżniała ją polemiczna dialogiczność.

Wspomnieniowo-translatoryczny szkic *O „Guciu zaczarowanym”*, czyli *O asymetrii w przyjaźni* zarysowuje dzieje przyjaźni autora z Miłoszem, przybliżając jeden z powodów jej rozluźnienia w połowie lat 80. XX w., którym były,

z nich, Andrzejem Buszą, mieszkającym również w Vancouver poetą, emerytowanym profesorem anglistyki i najbliższym przyjacielem Czaykowskiego. Rozmowa ta przybliży wiele ciekawych szczegółów znajomości z Miłoszem i jego anglosaskiej recepcji przed Noblem. „*Linijki godne rzeźbienia w marmurze*”. *Rozmowa z Andrzejem Buszą*, w: A. Fiut, *Z Miłoszem*, Sejny: Fundacja Pogranicze, 2010, s. 73–82.

¹⁷ Przekład tytułu za: B. Karwowska, *Miłosz i Brodski...*, s. 29.

¹⁸ Tamże, s. 47.

¹⁹ *Between Anxiety and Hope. The Poetry and Writing of Czesław Miłosz*, ed. E. Możejko, Edmonton: University of Alberta, 1988, s. 88–111.

²⁰ B. Karwowska, *Miłosz i Brodski...*, s. 47.

zdaniem Czaykowskiego, podjęte przez niego z Andrzejem Buszą próby odmiennych od autoprzekładów Miłosza translacji jego utworów, zwłaszcza poematu *Gucio zaczarowany*. Utwór ten Czaykowski wyróżnia w dorobku przyszłego noblisty i poddaje wnikliwiej (warto dodać, że pionierskiej na gruncie anglosaskim) analizie w swoim pierwszym angielskim szkicu o Miłoszu; od niego pochodzi jego tytuł (*The Fly and the Flywheel*). Zamiarem vancouverских poetów było przygotowanie tomu przekładów poezji Miłosza na jubileusz jego 65. urodzin. Wobec krytyki tego przedsięwzięcia przez bohatera, który postanowił w tym czasie, co okazało się dobrym posunięciem, promować swoją twórczość w krajach anglosaskich we współpracy z poetami i tłumaczami amerykańskimi, zaprzestali dalszej pracy nad tomem. Kontrowersyjny przekład opublikowali w 1983 r. w bibliofilskim tomie *Gathering Times. Five Modern Polish Elegies (Zbieranie czasu. Pięć współczesnych polskich elegii)* – jak wspominał Czaykowski: „nie tyle za zgodą autora, co bez jego stanowczego zakazu”²¹.

W moim posiadaniu znajduje się także dotąd nieopublikowany tekst wykładu, który Czaykowski wygłosił na Uniwersytecie Washingtona w Seattle ok. roku 2003, zatytułowany *Czesław Miłosz and the so-called “Polish School of Poetry” (Czesław Miłosz i tak zwana „polska szkoła poezji”)*, zawierający m.in. polemikę z klasyfikacją polskiej poezji nowoczesnej i ustanowionym przez Miłosza dla czytelników anglojęzycznych jej kanonem, promowanym kolejno: w sławnym tomie jego przekładów *Postwar Polish Poetry (Polska poezja powojenna)*, rozdziale dotyczącym powojennej poezji polskiej w *The History of Polish Literature (Historii literatury polskiej)*, niezamieszczonym w polskim wydaniu tej książki oraz tomie *Świadectwo poezji*, zawierającym jego ponoblowskie wykłady. Kanon ten, zdaniem Czaykowskiego, redukuje różnorodność i utwierdza stereotypowy wizerunek polskiej poezji jako homogenicznej estetycznie, moralistycznej, politycznie zaangażowanej. Po śmierci Miłosza zamieścił w emigracyjnym piśmie „Wir Magazine” (2004, nr 5), broniący jego życiowej i artystycznej postawy, wyjaśniający ją i solidaryzujący się z nią, artykuł *Czy słuszne są oskarżenia Miłosza o antypolskość?* Przyczyną napisania artykułu były toczące się w Polsce i w kręgach polskiej emigracji burzliwe dyskusje wokół decyzji o pochówku noblisty w kościele na Skalce – narodowym panteonie polskich artystów. Poświęcił Miłoszowi także osobny odcinek swego dziennika *List z nad Pacyfiku*, datowany na wrzesień – początek października 2004, ogłoszony we „Frazie” 2004, nr 3–4. Zawiera on zarówno wspomnienia ważnych momentów w ich przyjaźni, jak i refleksje na temat jego twórczości.

Ponadto Czaykowski zawsze, gdy podejmował próby syntezy nowoczesnej (i emigracyjnej) poezji polskiej, omawiał w nich poezję Miłosza i jej specyfikę. Ze znanych mi prac wymienia: *From Rhythm and Metaphysics to Intonation*,

²¹ B. Czaykowski, *O „Guciu zaczarowanym”, czyli O asymetrii w przyjaźni*. „Teksty Drugie” 1997, nr 1–2, s. 276.

Experience and Gnosis. The Poetry of Bolesław Leśmian, Aleksander Wat and Czesław Miłosz (Od rytmu i metafizyki do intonacji, doświadczenia i gnozy. Poezja Bolesława Leśmiana, Aleksandra Wata i Czesława Miłosza) w antologii esejów o nowoczesnej poezji *The Mature Laurel (Laur dojrzały, 1991)*, przygotowanej przez Adama Czerniawskiego, oraz dwa analityczne szkice, ogłoszone w rzeszowskich tomach poświęconych literaturze emigracyjnej, pt. *Mysł i jej ujęcie w poezji polskiej: od Norwida do Czerniawskiego* oraz *Poetyki indywidualne w poezji emigracyjnej a kategoria emigracyjności*²².

PRZYMIARKI DO KSIĄŻEK

Jak wspominałam na początku, cechą charakterystyczną krytyki Czaykowskiego wydaje się owo metaforyczne „ni tu ni tam” – rozdarcie, antynomiczność, fundamentalne zawahanie, znajdujące może najbardziej dobitny wyraz w autorским „niezadbanu” o losy tej części własnej spuścizny. Co nie oznacza, że pisarz nie planował napisania i wydania książki krytycznoliterackiej. W roku 1968 na łamach londyńskich „Wiadomości” (nr 45, s. 1) zapowiadał napisanie w języku angielskim książki o nowoczesnej polskiej poezji. Miała się składać z dwóch części – pierwszą rozpoczynałaby prezentacja twórczości Cypriana Kamila Norwida, uważanego przez grupę „Kontynenty” za pierwszego polskiego poetę nowoczesnego. Następnie przedstawieni mieli być ważni polscy poeci XX wieku. W drugiej części książki Czaykowski chciał zaprezentować programy poetyckie od Młodej Polski do wybuchu wojny (temu zagadnieniu była poświęcona jego praca magisterska, napisana pod kierunkiem Jerzego Pietrkiewicza i obroniona na Uniwersytecie Londyńskim²³). Omawiając ten fragment przyszłej książki, zastrzegł, że chciałby się przeciwstawić tezie Irzykowskiego o plagiatowym charakterze rewolucji artystycznych w Polsce i podkreślić osobliwości praktyki poetyckiej polskiej poezji nowoczesnej, zwłaszcza jej silne związki z romantyzmem, oddziaływanie na nią literatury rosyjskiej (szczególnie futuryzmu), oraz ukazać osobliwość polskiego klasycyzmu, czerpiącego inspirację z wielu kontekstów – zarówno rodzimych, jak i obcych. W gronie klasycystów wymienił: Norwida, Leśmiana, Iwaszkiewicza, Wierzyńskiego, Staffa, Miłosza, Jastruna, Ważyka, Sułkowskiego

²² Pierwszy w tomie *Literatura utracona, poszukiwana czy odzyskana. Wokół problemów emigracji. Studia i szkice*, red. Z. Andres, J. Wolski, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003, s. 13–32; drugi w książce *Poezja polska na obczyźnie. Studia i szkice*, red. Z. Andres, J. Wolski, t. I, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005, s. 9–25.

²³ Obroniona w 1959 r. praca nosi tytuł *Theories of Poetic Movements in Poland as so Reflected in Manifestoes (1887–1930)*. Jej egzemplarz oraz modyfikowane, późniejsze wersje maszynopisu znajdują się w Zbiorach Specjalnych Biblioteki Uniwersytetu Rzeszowskiego. Czaykowski opublikował jej fragment pt. *Poetic Theories in Poland: Przesmycki and Przybyszewski*, „Polish Review” 1966, no. 3, p. 45–55.

i Herberta, co wskazuje pośrednio, których współczesnych poetów wyróżniał i o których chciał wówczas pisać.

W kolejnych dekadach życia ze zmienną regularnością publikował po angielsku szkice o polskich poetach, zjawiskach i nurtach w poezji²⁴, ale zapowiadana książka nie powstała. Pisarz nie porzucił jednak całkowicie planu wydania podobnej publikacji, jednak zmodyfikował jej zamysł. W 1995 r. w przypisie do angielskiego eseju o Słowackim *The Saint of Imagination (Święty wyobraźni)* informował, że stanowi on fragment książki *Poetry in a Turbulent Landscape: Studies in Modern Polish Poetry from Mickiewicz to Miłosz (Poezja w burzliwym krajobrazie. Studia o nowoczesnej polskiej poezji od Mickiewicza do Miłosza)*²⁵. Być może zamyślił swoją książkę po trosze jako kontynuację *Historii literatury polskiej* Miłosza, po trosze zaś jako polemiczną wobec niej kontrpropozycję (z czytanej przeze mnie korespondencji między poetami wynika, że Miłosz konsultował z Czaykowskim kolejne fragmenty swojej monografii, do której ten zgłaszał niekiedy drobniuszowe, kilkustronicowe uwagi; później zaś zrecenzował ją dla paryskiej „Kultury” 1969, nr 12).

Impulsem do rozszerzenia obszaru polskiej poezji, który miała objąć planowana książka, były napisane w międzyczasie szkice i rozprawy o *Panu Tadeuszu* Adama Mickiewicza, twórczości Norwida, wspomniany tekst o Słowackim²⁶. Można przypuszczać, że z upływem czasu i powstawaniem nowych tekstów formuła planowanej publikacji ulegałaby dalszym modyfikacjom. Czaykowski napisał po angielsku obszerną rozprawę o poezji Kochanowskiego, szkice o dramatach i prozie (o Tadeuszu Różewiczu, Witoldzie Gombrowiczu i Tadeuszu Borowski²⁷), a także szereg haseł o współczesnych polskich pisarzach do

²⁴ M.in. *An Unloquacious Craftsman: The Poetry of Leopold Staff*, „Oficyna Poetów” 1971, nr 2, s. 32–34; *A Synthetic Formulation about the Kontynenty Poetry Group*, „Queen’s Slavic Papers” 1973, no. 1, p. 113–114; *The Poetry of Brutality: Andrzej Bursa and Rafał Wojaczek Russian and Slavic Literature*, ed. R. Freeborn, R.R. Milner-Gulland, C.A. Ward Cambridge (MA): Slavic Publishers Inc., 1976, p. 224–249; *Stylisation and its Function in Postwar Polish Poetry*, in: *Canadian Contributions to the 8th International Congress of Slavists*, ed. Z. Folejewski, Ottawa: Canadian Association of Slavists, 1978, p. 167–179, *Postwar Polish Poets*, in: *The Tradition of Polish Ideas: essays in history and literature*, ed. W.J. Stankiewicz, London: Orbis Books, 1981, p. 226–284.

²⁵ „Bulletin” (Polish Institute of Arts and Sciences in Canada), 1995, no. 12, p. 43.

²⁶ Por. *Zagadnienie oryginalności w romantyzmie polskim*, in: *Canadian Contributions to the 7th International Congress of Slavists*, ed. Z. Folejewski, Hague: Mouton, 1973, p. 47–67; *Harmony Restored. Mickiewicz’s “Pan Tadeusz”*. *Reconsidered on the 150th Anniversary of Its Publication*, “Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture” (ed. L. Matejka) 1984, no. 3, p. 181–220; *The Place of the Author “Vade-Mecum” in the Context of 19th Century European Poetry and His Relevance to Modernism*, in: *The Mature Laurel. Essays on Modern Polish Poetry*, ed. A. Czerniawski, Bridgend: Dufour Editions, 1991, p. 19–33; *The Poet as “Christian Socrates”*, in: C.K. Norwid, *Selected Poems*, trans. A. Czerniawski, London: Anvil Press Poetry, 2004, p. 7–19.

²⁷ Por. *Poetry and anti-poetry in modern Polish drama*, in: *Slavic Drama. The Question of Innovation. Proceedings*, ed. A. Donskov, R. Sokolowski, Ottawa: Slavic Drama Symposium, 1991,

amerykańskich encyklopedii, w tym krótkie eseje w poświęconych literaturze Środkowej i Wschodniej Europy tomach amerykańskiego wydawnictwa *Dictionary of Literary Biography*²⁸ (*Słownik biografii literackiej*). Indagowany przeze mnie o kwestie publikacji krytycznoliterackiego dorobku wspomniał o nieudanym planie wydania wyboru jego anglojęzycznych tekstów, który podjęła zaprzyjaźniona z nim Tamara Trojanowska z Uniwersytetu w Toronto.

KRYTYCZNE ANTYNOMIE

Już pierwszy rzut oka na dorobek krytycznoliteracki i literaturoznawczy Czaykowskiego ujawnia szereg antynomii. Pierwsza ujawniła się u początków jego pisarskiej drogi, a dotyczyła dzielenia pasji literackich z zainteresowaniami historią, życiem społecznym i polityką, które w późniejszym okresie przeobraziło się w studia nad historyczno-politycznym kontekstem życia literackiego w XX w. Jako temat rozprawy doktorskiej, nad którą pracował w latach 1959–1962 i której nie zdołał ukończyć, wybrał historię Polski – tworzenie Sejmu Ustawodawczego w Drugiej Rzeczypospolitej. Jego artykuły publikowane w okresie młodości można z grubsza podzielić na nurt publicystyczny, związany z aktualnymi wydarzeniami politycznymi w Polsce (Październik '56), na emigracji, w Europie i na świecie, oraz na nurt krytycznoliteracki, w którym można wyodrębnić artykuły programowe, związane z tworzeniem młodoliterackiego pisma o charakterze kulturalnym, którym stał się miesięcznik „Kontynenty”. W tym okresie życia na zamówienie redaktora „Kultury” Jerzego Giedroycia przygotował wspólnie z Bolesławem Sulikiem książkowy reportaż *Polacy w Wielkiej Brytanii* – pionierskie opracowanie o powojennych emigrantach, ich przekroju społecznym, warunkach życia, strategiach adaptacji w obcym środowisku kulturowym.

p. 58–68; Witold Gombrowicz's "Trans-Atlantyk". A Novel for a New Europe?, „Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture” 1993, p. 69–77. W moim posiadaniu są także maszynopisy niepublikowanych szkiców: Jan Kochanowski's "Treny": Context, Author, Text (ss. 19) i ukończonego u schyłku życia Tadeusz Borowski's "This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen": Fact, Fiction and Truth (ss. 24).

²⁸ Problemy z dotarciem do nich w Polsce utrudniają ich pełne skatalogowanie. W bibliografii twórczości poety, zamieszczonej w książce B. Szalasty-Rogowskiej (*Urodzony z piolunów...*, s. 161) znalazłam informację o hasłach poświęconych Janowi Brzękowskiemu, Józefowi Czechowiczowi, Czesławowi Miłoszowi, Tadeuszowi Sułkowskiemu, Tadeuszowi Borowskiemu, Bolesławowi Leśmianowi i Mironowi Białoszewskiemu (współautorem dwóch ostatnich był A. Busza). Wydany po jego śmierci 353 tom serii *Dictionary of Literary Biography* pt. *Twenty-First-Century Central and Eastern European Writers (Środkowo- i Wschodnioeuropejscy pisarze XXI w.)*, ed. S. Serafin, V.D. Mihailovich (Farmington Hills: Gale, 2010) jest dedykowany jego pamięci i zamieszczono w nim bodaj ostatnie opracowane przez niego hasło *Ryszard Kapuściński* (p. 154–160).

Po wyjeździe do Kanady i objęciu posady uniwersyteckiego wykładowcy publicystyka i krytyka literacka ustąpiła miejsca rozprawom literaturoznawczym, ale i w nich autor zwracał uwagę na kontekst polityczno-historyczny, czego najwyrazistszymi przykładami są opublikowane w 1969 r. w numerze czwartym i piątym „Kultury” dłuższe szkice *Literatura i polityka (I)* oraz *Literatura i polityka w Polsce*. Powstały w rozpolitykowanej atmosferze końca lat 60., po przeżywanych intensywnie przez pisarza wydarzeniach 1968 r. w Polsce, Czechosłowacji i Europie Zachodniej, których był bliskim obserwatorem. W latach 1968–1969 przebywał bowiem na rocznym stypendium w Londynie, odwiedzając kilkakrotnie siedzibę paryskiej „Kultury”, biorąc udział w dyskusjach inicjowanych przez rozgłośnię Radia Wolna Europa, spotykając się w Londynie z polskimi emigrantami: Kazimierzem Wierzyńskim, Marią Danilewicz-Zielińską, Janem Darowskim i Adamem Czerniawskim.

W późniejszym okresie, być może pod wpływem aktualnych wydarzeń politycznych w Polsce i krajach komunistycznych w latach 80. (powstanie „Solidarności”, wprowadzenie stanu wojennego, wschodnioeuropejska „Wiosna Ludów” lat 1988–1991), zajmowała go sprawa kolaboracji polskich pisarzy i intelektualistów z Rosjanami, będąca przygrywką do powojennej sowietyzacji krajów podporządkowanych ZSRR, „kuźnią” metod i sposobów zaprowadzania stalinizmu i socrealizmu. Tym zagadnieniom poświęcił szereg artykułów i wystąpień: *Lwowska szkoła inżynierii dusz* w paryskiej „Kulturze” (1988, nr 4, s. 12–38), dwa anglojęzyczne teksty na temat sowieckiej polityki kulturalnej w krajach Europy Wschodniej²⁹, wrócił do nich w rozmowie z Romanem Graczykiem w „Gazecie Wyborczej”³⁰, a także przedstawił go we *Wstępie do Antologii poezji polskiej na obczyźnie 1939–1989*, w której opublikował socrealistyczne i serwilistyczne utwory polskich pisarzy, co spotkało się z protestami wielu emigrantów oraz krytyką badaczy literatury, kwestionujących tę autorską decyzję jako niezgodną z przyjąłą w polskim literaturoznawstwie periodyzacją literatury emigracyjnej i charakterystyką kategorii emigracyjności.

Te zainteresowania miały mocną osobistą motywację – małżonkowie Czaykowscy, ich rodziny i wielu znajomych byli ofiarami sowieckich zsyłek i represji. Siłą rzeczy interesowały go, także w perspektywie późniejszych, już powojennych wyborów polskich intelektualistów, złożone motywacje ich decyzji o współpracy z Sowietami, ich zróżnicowane formy, próby zachowania przyzwoitości, akty odwagi, konformizmu i podłości. Swoistym zwieńczeniem tego nurtu

²⁹ *Soviet Policies in the Literature Sphere. Their Effects and Implications*, in: *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces 1939–1941*, ed. K. Sword, London: Macmillan, School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1991, p. 102–130 oraz *Middle Europe – Between History and Theology*, in: *Literature and Politics In Central Europe. Studies In Honour of M. Goetz-Stankiewicz*, ed. L. Miller, K. Petersen i in., Columbia: Camden House, 1993, p. 1–17.

³⁰ „Gazeta Wyborcza” 7.10.2002. Przedruk B. Czaykowski, *Kolaboracja: świadomość, etyka, strach*, rozm. przepr. R. Graczyk, w: *O poezji, nostalgii, krytykach i kryteriach ...*, s. 227–239.

zainteresowań Czaykowskiego stały się jego prace z lat 90. i z początku XXI w., promujące i popularyzujące koncepcje kanadyjskiego politologa polskiego pochodzenia Władysława J. Stankiewicza, kolegi z Uniwersytetu UBC w Vancouver, który polemizował z postmodernizmem i uzasadniał potrzebę powrotu uniwersalnych zasad etycznych do polityki³¹.

Kolejną antynomią wyróżniającą pisarstwo krytyczne Czaykowskiego jest wspomniana kilkakrotnie dwujęzyczność i osadzenie w dwóch kulturach, choć podkreślę, że w obu językach pisał niemal wyłącznie na temat polskiej literatury i kultury. Teksty w języku polskim i angielskim różniły się nieco od siebie, były bowiem adresowane do grup czytelników w różny sposób wtajemniczonych w sprawy polskie. Zapowiadając na łamach „Wiadomości” swoją publikację o nowoczesnej polskiej poezji, Czaykowski pisał, że chciałby swą książkę adresować do szerokiego grona odbiorców zainteresowanych poezją, a nie tylko do specjalistów, dlatego chce napisać ją w sposób przystępny, nie eksponując nadmiernie warsztatu krytycznego. Pomysł Czaykowskiego i innych autorów z grupy „Kontynenty” na popularyzowanie polskiej literatury za granicą wywodził się z programów Młodej Polski, których autorzy podkreślali potrzebę modernizacji polskiej literatury i włączenia jej (np. przez szeroką akcję przekładową) w obszar literatury powszechnej, przy jednoczesnym zachowaniu cennych wartości tradycji narodowej³².

Kontynentowcy postanowili prezentować przede wszystkim „nowoczesną” poezję polską, a w niej osoby i zjawiska, które uznali za wybitne oraz oryginalne. Dodatkowym kryterium, które stosowali, była ich atrakcyjność dla anglosaskich czytelników. W tej roli czuli się arbitrami smaku, zapominając niekiedy, że mody i gusta literackie starzeją się i zmieniają. W ostatnich latach Czaykowski zastanawiał się, dlaczego ich oryginalna poezja w przekładach nie cieszy się zainteresowaniem zachodnich czytelników, którym podobają się, niebudzące z kolei jego większego zainteresowania, zakorzenione w prowincjonalnych, wielokulturowych małych ojczyznach, sarmackim baroku i mickiewiczowskim romantyzmie, wiersze Janusza Szubera, Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego i Tomasza Różyckiego. Niemalę zdumienie wzbudziła we mnie refleksja, którą Czaykowski zakończył swój wykład o Miłoszu i „polskiej szkole w poezji”. Mówił w Seattle o swoim

³¹ Przełożył na język polski jego artykuł *Czym jest post-totalitaryzm?* („Kultura” 1996, nr 3, s. 6–9), aforyzmy polityczne („Kultura” 1999, nr 6, s. 147–152), a przede wszystkim wybrał, przełożył i opatrzył wstępem wybór jego pism politologicznych *Niezbędność teorii politycznej. Klasyczne pojęcia w dobie relatywizmu*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003. Był także redaktorem poświęconej mu książki, w której zmieścił szkic *Jottings and political litanies as an aforistic genre*, in: *Holding One’s Time in Thought. The Political Philosophy of W.J. Stankiewicz*, ed. B. Czaykowski, S.V. LaSelva, Vancouver: Ronsdale Press, 1997, p. 301–319.

³² Por. uwagi Wandy Krajewskiej z książki *Recepcja literatury angielskiej w Polsce w okresie modernizmu (1887–1918). Informacje – sądy – przekłady*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972, s. 8–13.

rozczarowaniu „najnowszą, postsocjalistyczną, literaturą polską”. Zwraca uwagę, być może bezwiednie użyty, ale pomniejszający, piętnujący i niefunkcjonujący w polskim literaturoznawstwie, przymiotnik „postsocjalistyczna”, który wyraźnie wskazuje na zewnętrzny – „zachodnioeuropejski”, amerykański, zabarwiony emigracyjnymi resentymentami punkt widzenia badacza, który tak ocenił najnowszą polską literaturę:

Wbrew zapowiedziom, pokolenia twórców publikujących po 1989 roku, wolne od obowiązków patriotycznych i uwikłań politycznych, nie wytworzyły poezji „kwitnącej setkami indywidualnych kwiatów” [*blossom into a hundred individual flowers*], lecz proponują swoim czytelnikom zaledwie kalki i naśladownictwa wzorców zagranicznych, często tych o podrzędnej wartości. Aktualna poezja polska kultywuje „poetycką, intelektualną i moralną impotencję” [*poetic, intellectual, and moral impotence*] – pod względem powszechności tego trendu może i tworzy masową „szkołę”, nie posiada jednak żadnych wybitnych przedstawicieli³³.

Zacytowałam tę kontrowersyjną opinię nie tylko po to, by zilustrować cechę działalności krytycznej, którą Jan Błoński ujął w zwięzłej formule: „krytyk się stale myli”³⁴. Surowa ocena najnowszej polskiej poezji przez Czaykowskiego ma złożone przyczyny. Tak samo krytycznie ocenił współczesną mu poezję anglojęzyczną, którą (podobnie jak polską) znał bardzo wrywkowo. T.S. Eliot, analizujący u schyłku życia własne pisarstwo krytyczne, zwrócił uwagę na zachodzące z wiekiem przemiany w spojrzeniu na literaturę, stylu pisania i sposobie wartościowania tekstów. W analogii do stworzonej przez niego kategorii „dogmatyzmu młodości”³⁵ można mówić o „dogmatyzmie starości” albo zastosować do pisarstwa krytycznego, wypracowaną na gruncie badań literatury, kategorię „senilności” i twórczości „późnej”. Późne teksty krytyczne wyróżniałyby manifestacyjny konserwatyzm, nieukrywana niechęć do tego, co nowe, odmienne, dziwne, wymagające poznawczego wysiłku, trwanie przy dawnych fascynacjach, rozpoznaniach interpretacyjnych i hierarchiach wartości.

Obcość, którą vancouveri krytyk odczuwał podczas lektury młodej poezji polskiej, może wydawać się nieco niezrozumiała, gdy pamięta się, że w jej rozpoznaniach powtarza się teza o podobieństwie do twórczości poetów po roku 1956. Czaykowski należał do tej generacji, komentował utwory rówieśników i jest autorem interesujących szkiców o Andrzej Bursie i Rafale Wojaczku³⁶.

³³ B. Czaykowski, *Czesław Miłosz and the so-called "Polish School of Poetry"*, maszynopis niepublikowany w moim posiadaniu. Cytowane fragmenty w przekładzie i streszczeniu Arkadiusza Lubonia.

³⁴ J. Błoński, *Ofiarny kozioł i koń trojański* (1972). Cyt. za wyd.: tenże, „Kartografowie dziwnych podróży”. *Wypisy z polskiej krytyki literackiej XX wieku*, red. i wstęp M. Wyka, Kraków: Universitas, 2004, s. 92.

³⁵ T.S. Eliot, *O krytyku krytycznie*, w: tegoż, *Szkice krytyczne*, przeł. M. Niemojowska, Warszawa: PIW, 1972, s. 374.

³⁶ *Poezja gwałtowna: Andrzej Bursa, 1932–1957*, „Tematy” (Nowy Jork–Londyn) 1969, nr 31–32,

Wyrażona w wykładzie z Seattle niechęć do młodej poezji mogła być motywowana powodami osobistymi – niezaspokajającą jego oczekiwań krajową recepcją jego poezji po roku 1989. Krótki okres mody na literaturę emigracyjną ustąpił wkrótce „apetytowi na przemianę”³⁷ i w połowie lat 90. XX w. krytycy i czytelnicy skierowali uwagę na pokolenie debiutantów, a ledwo co wchodzący na krajowy rynek emigranci zostali ponownie zapomniani³⁸, co było dla nich powodem frustracji i kierowanych w różne strony (krytyków, literaturoznawców, prominentnych postaci krajowego życia literackiego) pretensji, wyrażonych także przez Czaykowskiego³⁹. Powodem niezrozumienia młodej literatury mogła być także nieznajomość jej kontekstów kulturowych, obyczajowych i społecznych. Pisarz, mieszkając tak blisko USA – imperium kultury popularnej – od kiedy wszedł w wiek dojrzały, przestał się nią interesować, odrzucił także kontrkulturę, kontestującą bliski mu modernistyczny model kultury wysokiej. A wszak z obu tych źródeł pełnymi garściami czerpali młodzi polscy pisarze.

W tym miejscu dochodzę do kolejnych antynomii pisarstwa krytycznego Czaykowskiego – kwestii jego warsztatu i metod interpretacji tekstów literackich. W anglosaskiej nauce o literaturze – głównym źródle jego inspiracji metodologicznych – mianem krytyki określa się to, co w polskiej terminologii nosi miano literaturoznawstwa, wyraźniej oddzielając je od studiów historycznoliterackich, które w tamtejszej tradycji mają nacechowanie filologiczne, edytorskie oraz bio- i bibliograficzne. Szeroką, anglosaską dziedzinę „krytyki” zdominowała interpretacja utworów literackich, ściśle powiązana ze zmieniającymi się metodami czytania tekstów. W obrębie tak rozumianej krytyki wyróżnia się różne odmiany. Eliot w cytowanym wyżej eseju pisał o krytyce: akademickiej, dziennikarskiej (recenzenckiej) oraz najwyższej przez niego cenionej eksperckiej, gdy to poeta wypowiada się na temat poezji. Rzut oka na pisarstwo krytyczne Czaykowskiego ujawnia spajający je rys ekspercki, pozwala wyróżnić w nim różne okresy oraz dominujące w nich odmiany tekstów: dziennikarskie (publicystyka literacka i kulturalna, recenzje, felietony, rozmowy – okres redaktorski, lata 50. i 60. XX w.), akademickie (eseje, szkice, rozprawy, recenzje pisane głównie w latach pracy na uczelni 1962–1997) oraz mające rysy artystyczne, eksponujące subiektywny punkt widzenia (synkretyczne gatunkowo formy sylwiczne, uprawiane w ostatnim okresie twórczości, po 1997 r.).

s. 306–323; *The Poetry of Brutality. Andrzej Bursa and Rafał Wojaczek*, in: *Russian and Slavic Literature...*, p. 224–240.

³⁷ Parafrazuję tytuł omawiającej literaturę tego okresu książki Jerzego Jarzębskiego *Apetyt na przemianę. Notatki o prozie współczesnej*. Kraków: Znak, 1997.

³⁸ Por. znaczący tytuł publikacji zbiorowej *Powroty w zapomnienie. Dekada literatury emigracyjnej 1989–1999*, red. B. Klimaszewski, W. Ligęza, Kraków: Grell, 2001.

³⁹ Np. rozmowy *O krytykach i recenzentach warszawskich (krakowskich i innych)* i *O uniwersalizmie w kulturze*, w: *O poezji, nostalgii, krytykach i kryteriach...*, s. 122–151, 194–208.

Aktywność krytycznoliteracka i literaturoznawcza Czaykowskiego przypadła na czasy intensywne, szybko po sobie następujących, niekiedy rewolucyjnych przemian humanistycznych paradygmatów. Lata 60. i 70. XX w. to okres popularyzowania w akademickim nauczaniu strukturalizmu i semiotyki, badań mitograficznych, tematologii i psychokrytyki. Lata 80. i 90. przynoszą rozpowszechnienie się metodologii poststrukturalnych: neopsychoanalizy, krytyki feministycznej, studiów postkolonialnych, dekonstrukcji. Ich ślady widoczne są dopiero w późnych tekstach Czaykowskiego i to – paradoksalnie – głównie artystycznych. Odniesienia do modnych lektur i kierunków (neopsychoanalizy, dekonstrukcji, krytyki feministycznej, postkolonializmu, geopoetyki) odnaleźć można w jego poezji⁴⁰ i prozie (wspomnieniach: *Ocalone przez bociany. Autosekwencje*, intelektualnych dziennikach: *Uczucia, zdania, sekwencje* i *List znad Pacyfiku*⁴¹). W swoich tekstach o literaturze Czaykowski pozostawał wierny neopozytywistycznym i kulturowym metodologiom, które poznał w okresie studiów na angielskich uniwersytetach. Nowe metodologie, które z akademickiego obowiązku starał się poznawać, zwykle krytykował. W jego metodzie krytycznej można odnaleźć przede wszystkim echa szkoły New Criticism, przenikniętego młodopolskim estetyzmem formalizmu, fenomenologii i hermeneutyki. Nie był jednak z temperamentu typem „czystego” estety i formalisty. Jego zainteresowanie historycznymi i politycznymi uwarunkowaniami tworzenia dzieł literackich można także wiązać z oddziaływaniem na niego w latach 50. XX w. egzystencjalizmu i marksizmu (w jego zachodnioeuropejskim, intelektualnym wariante).

Czaykowski rzadko pisywał klasyczne recenzje, a kiedy dostał takie zadanie, dążył zwykle do sformułowania całościowej oceny twórczości pisarza lub jej wybranego okresu (tak dzieje się we wspomnianych tekstach o wojennej twórczości Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, *Mieście bez imienia* Miłosa, emigracyjnych utworach Wierzyńskiego). Preferował formę portretowego szkicu. Taki

⁴⁰ Por. znaczące tytuły wierszy: *Kobieta z Nietzschem*, w: tegoż, *Wiatr z innej strony. Wiersze zebrane z lat 1953–1989*, Kraków: Znak, 1990, s. 155, a także: *Naszynnik, Prawa fabuły, Do Antoine’a z Sieradza, Postmodpostpost*, w: tegoż, *Jakieś ogromne szczęście. Wiersze wybrane z lat 1956–2006*, Kraków: Znak, 2007, s. 174–175, 210–211, 310–311, 342 oraz wydany przed śmiercią poemat *Ziemiosłkon* (Toronto: PFWK, 2007).

⁴¹ Wspomniane, niepublikowane dotąd w wersji książkowej, utwory znane mi są z maszynopisów oraz z obszernych fragmentów publikowanych w pismach literackich: „Twórczość” (*Uczucia, zdania, sekwencje* – 1999 i 2000), „Fraza” (*Ocalone przez bociany. Autosekwencje* – 1997 i 2006–2007; *Uczucia, zdania, sekwencje* – 2008; *List znad Pacyfiku* – od 2004 do 2007), „Akcent” (*Ocalone przez bociany*... 2002, nr 3). Interpretowali je ze wskazaniem omawianych intertekstów: B. Szałasta-Rogowska, „Pierwsze widzenie w lustrze”. O „Autosekwencjach” *Jadwigi i Bogdana Czaykowskich*, w: *Powrześnieowa emigracja niepodległościowa na mapie kultury...*, s. 873–888; J. Pasternski, *Inne wyzwanie...*, s. 159–160; M. Rabizo-Birek, *Utwór „nieodczytanopisany” – Nad „Uczuciami” Bogdana Czaykowskiego*, w: tejsze, *Romantyczni i nowocześni. Formy obecności romantyzmu w polskiej literaturze współczesnej*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012, s. 367–391.

charakter mają także jego nekrologi pisarzy: Tadeusza Sułkowskiego, Gustawa Radwańskiego i Tadeusza Peipera⁴². Najchętniej pisał o całym dorobku interesującego go pisarza lub jego wybitnym dziele, w czym dostrzec można echo kultu arcydzieł, charakteryzującego estetyzm i metodologie formalistyczne. Przez wnikliwe, świadczące o znawstwie arkanów pisarskiego warsztatu, analityczne studia poetyckiego języka, wskazanie ważnych struktur znaczeniowych utworów starał się znaleźć najcelniejszą formułę, która by je scharakteryzowała. Takie rozpoznania, mające niekiedy charakter epifanijnych odkryć, odzwierciedlały się w metaforycznej formie tytułowej, której rozwinięcie i wyjaśnienie znajdowało się w jego podsumowaniu. Tak dzieje się w tekstach o poezji Miłosza (*Lethe i Mneme*, *The Fly and the Flywheel*, *The Idea of Reality*), szkicu o Bursie (*Poezja gwałtowna*), rozprawach o romantykach: *Panu Tadeuszu Mickiewicza (Harmony Restored – Harmonia przywrócona)*, Słowackim (*The Saint of Imagination*); Norwidzie (*Poet as “Christian Socrates” – Poeta jako „chrześcijański Sokrates”*), rozprawie o poezji Leśmiana, Wata i Miłosza (*From Rhythm and Metaphysics to Intonation. Experience and Gnosis*) oraz w polemicznej interpretacji *Pornografii* Witolda Gombrowicza pt. *Gombrowiczowskie „rozszerzone widzenie człowieka”*⁴³.

W latach 70. i 80. – zwłaszcza w rozprawach typu „akademickiego” – Czaykowski czerpał mocniejsze inspiracje ze strukturalizmu i semiotyki (w tym z prac wybitnych polskich strukturalistów, tj. Janusza Sławińskiego i Michała Głowińskiego, których skądinąd krytykował za hermetyczność języka i niedostatek wartościowania), nadal jednak kierował się, jako kanadyjski polonista i w imię wziętej na siebie misji bycia promotorem polskiej literatury, aksjomatem pisania wyłącznie o najwybitniejszych utworach i najoryginalniejszych osobowościach polskiej literatury. Pisanie dla czytelników obcojęzycznych, nieznających polskiej literatury, sprawiało, że teksty te zawsze mają rozwinięte konteksty historycznoliterackie oraz zawierają komponenty komparatystyczne – dzieła polskiej literatury są rzutowane na szerokie tło literatury europejskiej oraz porównywane do analogicznych lub podobnych tekstów, głównie z obszaru literatury anglosaskiej lub lepiej znanej czytelnikom zachodnim rosyjskiej, francuskiej, niemieckiej, włoskiej. I tak Norwida porównywał do Baudelaire’a, Laforgue’a, Dickinson, Hopkinsa, Eliota i Pounda; Kochanowskiego – do pisarzy elżbietańskich, polskich romantyków – do romantyków angielskich, niemieckich, francuskich i rosyjskich, a pisarzy PRL-u – do cenionych w krajach anglosaskich, choć w Polsce mało znanych

⁴² Tadeusz Sułkowski, „Kontynenty – Nowy Merkuriusz”, 1960, nr 23–24, s. 27–29; Gustaw Radwański, „Kontynenty” 1962, nr 38, s. 1–3; Tadeusz Peiper, „Kultura” 1970, nr 5, s. 135–143.

⁴³ Gombrowiczowskie „rozszerzone widzenie człowieka” – przykład „pornografii”, czyli Gombrowicz contra Markowski, w: *Proza polska na obczyźnie. Problemy – dyskursy – uzupełnienia*, t. 2, red. Z. Andres, J. Pasternski i A. Wal, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007, s. 113–126.

autorów z krajów byłego bloku wschodniego, których poznał, wykładając literatury słowiańskie.

Metodologie stosowane przez Czaykowskiego wydają się z dzisiejszej perspektywy nieco anachroniczne, niewpisujące się w główne nurty badań humanistycznych, szczególnie amerykańskich uniwersytetów, co mogło być jednym z powodów ich nieuwzględnienia w wydanym kilka lat temu wyborze prac amerykańskich polonistów⁴⁴. Czaykowski był pisarzem bardzo świadomym i samokrytycznym, niepowodzenia wydawnicze mogły zachwiać jego oceną własnych tekstów i osłabić starania o ich publikację. Opinię o poznawczej anachroniczności jego krytyki można łatwo zakwestionować, wskazując na ograniczenia, dokonywanych z krótkiej perspektywy czasowej, prezentystycznych ocen. Nowe metodologie starzeją się podobnie szybko jak dawne. Ponadto głównym obszarem jego zainteresowań krytycznych była poezja, wobec której nowe metody bywają często bezradne, dlatego powraca się współcześnie do hermeneutycznych, filologicznych i strukturalistycznych procedur interpretacji tekstów. Czaykowski w ostatnim okresie życia mierzył się także z nowymi narzędziami badawczymi, czego przykładem jest jego angielski szkic o opowiadaniach Tadeusza Borowskiego, w którym posługuje się kategorią „literackich reprezentacji doświadczenia”, wykorzystuje nowoczesne interpretacje tekstów o Zagładzie oraz autobiografii.

Za wartościowe i interesujące aspekty, szczególnie późnej krytyki Czaykowskiego, uważam jego dążenie do zharmonizowania antynomii twórczych, bogactwo uprawianych gatunków i ich synkretizm rodzajowy, w tym charakterystyczne eksperymenty formalne, łączące intelektualne i artystyczne obszary jego twórczej ekspresji. W jego dorobku obok klasycznych form krytycznych (recenzja, esej, felieton, szkic, rozprawa, wstęp, posłowie) pojawiają się wówczas: sylwa, fragment, platońsko-norwidowski dialog, notatki i projekty (szkiców)⁴⁵, dziennik, list, rozmowa. Swobodny, impresyjny dyskurs wspomnieniowy, problemowy, interpretacyjny łączy się w nich lub przenika z drobiazgowymi analitycznymi studiami (np. translatorskimi w *O „Guciu zaczarowanym”*, czyli *O asymetrii w przyjaźni* i w dwóch wersjach *Tłumaczenia się z przekładów*⁴⁶).

Krytyka Bogdana Czaykowskiego zasługuje na interpretacyjną uwagę, krytyczne opracowanie i książkowe wydanie nie tylko dlatego, że stanowi ważny kontekst twórczości jednego z wybitnych polskich pisarzy drugiej połowy XX w.,

⁴⁴ *Polonistyka po amerykańsku. Badania nad literaturą polską w Ameryce Północnej (1990–2005)*, red. A. Karcz, T. Trojanowska, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2006.

⁴⁵ Por. *Noty do eseju „Miejsce Wacława Iwaniuk w powojennej poezji polskiej”*, w: *Podróż w głąb pamięci. O Wacławie Iwaniuku. Szkice, wspomnienia, wiersze*, red. J. Wolski, H. Wójcik, E. Zyman, Toronto: PFWK, 2005 i *Projekt posłowie do tomiku wierszy Adama Czerniawskiego, „Fraza”* 2010, nr 1, s. 5–9.

⁴⁶ *Tłumaczenie się z przekładów, „Pamiętnik Literacki”* (Londyn) 1983, nr 7, s. 30–38, 43–51 oraz *O przekładaniu wierszy, „Fraza”* 2005, nr 4, s. 81–86.

ale także z powodu swych walorów stylistycznych i poznawczych. Na uwagę zasługują takie pomysły krytyczne autora, jak: powtarzający się w jego poetologicznych rozważaniach quasi-termin „semantyzacja formy”, koncepcja poetyk indywidualnych w literaturze emigracyjnej, oryginalna propozycja periodyzacji poezji emigracyjnej z włączeniem do niej utworów poetów publikujących w ZSRR, wirtuozerskie interpretacje twórczości Miłosza i Gombrowicza, „tematologiczne” próby porządkowania zjawisk „długiego trwania” w polskiej literaturze nowoczesnej, której początek krytyk lokował w epoce romantyzmu (kategorie: „oryginalności”, „myśli” i „uczuć”). Warto byłoby także wrócić do pomysłu autora i przygotować krytyczną edycję jego anglojęzycznych tekstów o polskiej literaturze. Takich książek wciąż nie ma na Zachodzie wiele, a Czaykowski pisał barwnie i ciekawie, z eseistycznym temperamentem, pasją i wnikliwością, czytając polską literaturę w szerokich kulturowych kontekstach, porównując ją do innych literatur słowiańskich i dobrze przez niego poznanej tradycji anglosaskiej.

POETRY IN A TURBULENT LANDSCAPE. REMARKS
ON BOGDAN CZAYKOWSKI'S LITERARY CRITICISM

The text attempts to characterize literary criticism by Bogdan Czaykowski (1932–2007), a prominent emigre poet, translator and critic, long-time lecturer of Slavic studies at the University of British Columbia, Vancouver, Canada. Although literary criticism constitutes a large area of his legacy it hasn't been, apart from a few mentions, the subject of attention of experts on his work, scholars of emigre literature and historians of literary criticism. One of the reasons for this situation is the lack of a separate publication including Czaykowski's critical texts written both in Polish and English, scattered across many journals and collective volumes. The text points out areas of critical interest of Czaykowski a critic (characteristics of Polish literature on the background of turbulent historical events in the nineteenth and early twentieth century, its prominent representatives, poetic programs, Polish writers' attitudes towards communism). The structure of Czaykowski's critical works and his methods of text interpretation drawing inspiration from a variety of sources (New Criticism, formalism, structuralism, existentialism and Marxism) were defined. Attention was drawn to characteristic of his late work – formal experiments combining different forms of expression, genres and types of literature (silva, Platonic dialogue, excerpt, note, conversation, philosophical poem).

Keywords: Bogdan Czaykowski, The „Kontynenty” Group, Polish Emigration Writers, Literary Criticism, Twentieth Century Polish Literature

dr hab., prof. UR Magdalena Rabizo-Birek – pracuje w Zakładzie Literatury Polskiej XX wieku Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Rzeszowskiego. Interesuje się literaturą polską po roku 1939, literaturą najnowszą, krytyką i życiem literackim oraz artystycznym, związkami między sztukami, problematyką historyczną i kulturową w literaturze oraz obecnością romantyzmu w literaturze polskiej po roku 1956. Autorka wielu artykułów i książek, jej najważniejsze publikacje to m.in.: *Romantyczni i nowocześni. Formy obecności romantyzmu w polskiej literaturze współczesnej* (Rzeszów 2012), *Między mitem a historią. Twórczość literacka Włodzimierza Odojewskiego* (Warszawa 2000), *Czytanie obrazów. Teksty o sztuce z lat 1991–1996* (Rzeszów 1998), *Świąty Olgi Tokarczuk*

(red. wspólnie z Magdaleną Pocałuń-Dydycz i Adamem Bieniasem, Rzeszów 2013), *Boom i kryzys. Nowe czasopisma literacko-artystyczne i społeczno-kulturalne w Polsce po roku 1980* (red., Rzeszów 2012), *Poeta czulej pamięci. Studia i szkice o twórczości Janusza Szubera* (red. wspólnie z Jolantą Psterską, Rzeszów 2008), *Zbigniew Herbert jako bohater liryczny*, w: *Herbert [nie]oswojony*, red. W. Browarny, J. Orska, A. Poprawa (Wrocław 2008), *DIALOG między Tadeuszem Różewiczem a Adamem Czerniawskim*, w: *Przekraczanie granic – o twórczości Tadeusza Różewicza*, red. Wojciech Browarny, Joanna Orska, Adam Poprawa (Kraków 2007), *Polonistyka na rozdrożu*, „Teksty Drugie” (2005, nr 1–2). Redaktor naczelna ogólnopolskiego pisma literacko-artystycznego „Fraza” (od 1998 r.). Pod jej redakcją ukazały się 43 zeszyty pisma.